

UN HISTORIADOR EXCEPCIONAL, JOSEP FONTANA (1931-2018)

BORJA DE RIQUER I PERMANYER
Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Fontana ha estat l'historiador més universal sorgit a Catalunya en el darrer mig segle. Aquesta afirmació es basa en el gran valor científic de les seves aportacions renovadores i en l'impacte internacional de moltes de les seves obres. Ha estat l'historiador hispànic del segle xx més traduït —fins a dotze llengües— i les seves publicacions, algunes amb trenta-cinc edicions, es troben en més de sis mil biblioteques d'arreu del món.

La seva és una obra que assoleix una importància considerable per la dimensió que té, per la diversitat temàtica que estudia i per la notable influència científica i social assolida, que depassa molt el món reduït dels especialistes. Són, en conjunt, més de quaranta llibres publicats com a únic autor, centenars d'articles, capítols de llibre, pròlegs, presentacions, monografies, obres de síntesi, d'assaig i també recerques acurades. Es tracta, a més, d'una obra de notable diversitat temàtica, atès que abasta des de la reflexió sobre la historiografia fins a la història econòmica, la social i la política, de manera separada o conjunta; des dels problemes hisendístics del segle XIX fins a les formes d'organització social, el món de les idees, la formació de les identitats i els fenòmens col·lectius més diversos. Són estudis d'abast català, espanyol, europeu i mundial. I, a sobre, és una obra amb un impacte

científic considerable i una importància tan gran que alguns dels seus llibres han esdevingut clàssics.

Nascut a Barcelona el 20 de novembre de 1931 dins d'una família modesta —el seu pare era un petit llibreter—, Josep Fontana era un nen quan va esclatar la Guerra Civil. Va fer els seus estudis primaris i secundaris en els grisos i difícils anys de la primera postguerra i a finals dels anys quaranta entrà a la Universitat de Barcelona per estudiar història. Sovint ell mateix recordava el trist panorama d'aquell centre, encara fortament marcat per la victòria franquista, per la purga política de bona part del seu professorat, per l'existència d'uns plans d'estudis obsolets i unes classes de baixa qualitat.

Fontana sempre va manifestar-se orgullós d'haver gaudit del privilegi de tenir tres grans mestres —Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar de Soldevila— amb qui va estudiar en els semiclan-destins Estudis Universitaris Catalans i va aprendre els elements bàsics de l'ofici d'historiador, és a dir, com cercar, llegir i interpretar la documentació. Amb Vicens la relació fou més estreta i pot dir-se que, junt amb Jordi Nadal Oller, van ser els més destacats dels seus deixebles. Seguint Vicens s'incorporà amb entusiasme a la tasca de posar al dia la ciència històrica a Catalunya, de renovar-la i de vincular-la als grans corrents historiogràfics mundials. I també de Vicens assumí el repte de donar prioritat a la recerca dels temps contemporanis, una època menystinguda per la historiografia franquista. Perquè Fontana, com Nadal, assumiren als anys seixanta i setanta la tasca de continuar i ampliar el projecte intel·lectual de Vicens, ja plantejat a *Industrials i polítics* (1958), obra que significà la primera síntesi rigorosa del segle XIX català i, de fet, espanyol. La influència de Vicens en Fontana fou decisiva perquè també l'estimulà a completar la seva formació en centres universitaris estrangers, com ara Liverpool i París, cosa gens fàcil de fer a mitjan anys cinquanta. Vicens fou el seu orientador quant als temes de recerca d'història econòmica contemporània i l'any 1957 el cridà a incorporar-se a la docència universitària, com a ajudant seu, dins la nova Facultat de Ciències Econòmiques de la Universitat de Barcelona. Però també Pierre Vilar, a qui va conèixer a París gràcies a una recomanació de Vicens, va influir sobre Fontana i va fer-li veure que era possible conciliar l'ofici d'historiador rigorós amb el compromís polític i, fins i tot, amb la militància clan-

destina —Fontana ingressà al *Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC)* el 1956.

Com altres dels deixebles de Vicens, Fontana va haver de suportar no poques dificultats professionals després de la prematura mort d'aquest, l'any 1960, quan les enveges que havia despertat entre alguns col·legues caigueren damunt de bona part dels seus seguidors. Així, va haver d'afrontar situacions laborals precàries i discriminacions en els primers anys del que seria una llarga i constant dedicació a la docència universitària. Malgrat que l'any 1966 va ser expulsat per motius polítics de la Universitat de Barcelona pel rector García Valdecasas, un parell d'anys després pogué incorporar-se a la nova Universitat Autònoma de Barcelona, on desenvolupà una tasca destacada en la seva etapa fundacional. Fontana fou en aquest centre director del Departament d'Història, degà de la Facultat de Filosofia i Lletres i vicerector. Durant dos cursos, entre 1974 i 1976, va ocupar la càtedra d'Història Econòmica de la Universitat de València abans de retornar a l'Autònoma. Finalment, l'any 1990 s'incorporà a la nova Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, on es va fer càrrec de la direcció de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives fins l'any 2002, quan passà a la condició de catedràtic emèrit. D'aquesta manera, Fontana ha tingut una influència decisiva en els estudis universitaris catalans i valencians i ha deixat la seva petjada en la formació de diferents equips d'historiadors que sempre han volgut presentar-se com els seus seguidors. Fou un professor conegut pel rigor amb què exposava les seves lliçons, pel respecte que manifestava envers els alumnes i per la seva capacitat d'estimular-los. Perquè, com ell mateix sostenia, «abans que investigador, soc professor».

El conjunt de la seva obra podria sintetitzar-se assenyalant quatre grans línies de recerca i d'interès. Cronològicament, la primera seria la conformada pels seus estudis sobre la crisi de l'antic règim, la gènesi de la revolució liberal i la construcció de la nova societat contemporània a Espanya. Fontana comprengué que investigar i analitzar les causes del retard econòmic i la feblesa del liberalisme espanyol del segle XIX era fonamental per entendre les causes de la greu crisi hispànica del segle XX. Aquesta línia de recerca s'inicià amb *La quiebra de la monarquia absoluta, 1814-1820*, la seva tesi doctoral, publicada el 1971, un plantejament radicalment innovador que explicava amb

rigor perquè el règim absolutista fou inviable a Espanya després de la pèrdua de bona part de l'imperi colonial americà, atès que el sistema hisendístic borbònic es mantenia econòmicament mercès als recursos que venien d'ultramar. A més, aquesta nova interpretació de les causes de la fallida del règim absolutista a Espanya va implicar endinsar-se plenament en el llavors apassionant debat historiogràfic i polític sobre «la revolució burgesa» a Espanya. A grans trets, va concloure que el pacte polític entre la burgesia liberal i l'aristocràcia terratinent, amb la monarquia com a àrbitre, impedí que a Espanya es pogués avançar cap a una revolució camperola o, com a mínim, hi hagués una distribució més justa de la propietat de la terra. Aquesta tesi esdevindria una fita transcendental en les interpretacions historiogràfiques, fins al punt que avui es pot dir que hi ha un abans i un després de la proposta de Fontana. Anys després, ell mateix sostenia que amb aquesta investigació «vaig entendre que el que havia estat estudiant no era sols la crisi i enfonsament d'un règim, sinó el procés pel qual uns protagonistes socials creen un règim nou i imposen la seva opció enfront de les diverses possibilitats existents. Això els va permetre construir un projecte de futur que els privilegiava i així van evitar que alguns pretenguessin imposar altres opcions que conduirien a una història força diferent».

Aquesta aportació aviat fou seguida d'altres obres que venien a mostrar amb un rigor documental excepcional i un estil força atractiu les moltes contradiccions de la revolució liberal espanyola. Fontana analitzava amb deteniment les limitacions i les carències que hi havia en el camp polític per tal que en el nou règim dels liberals hi hagués un autèntic exercici de les llibertats proclamades per les constitucions. I explicava les grans dificultats existents perquè la gran majoria de la població, que era camperola, pogués accedir a la propietat de la terra. En el terreny social, estudià com fou que el notable retard econòmic espanyol del segle XIX va impedir la creació de mecanismes potenciadors de mobilitat social i de promoció laboral. L'any 2007 publicà la seva síntesi final sobre aquestes qüestions, *La época del liberalismo*, un llibre que recollia també els molts avenços experimentats per les historiografies hispàniques durant les tres darreres dècades. Segons Fontana, les limitacions polítiques i econòmiques havien estat més influents que els èxits del liberalisme i el capitalisme espanyol,

i insistia en la gran rellevància històrica de la desfeta de les alternatives progressistes al model finalment triomfant i en el llast que havien representat els successius retrocessos i involucions de caràcter autoritari dels segles XIX i XX.

Dins d'aquestes recerques cal assenyalar també que durant quaranta anys Josep Fontana va oferir un conjunt d'explicacions convincents sobre com el notable dinamisme de Catalunya, provocat pel fet de tenir un model de desenvolupament econòmic i social més avançat i més modern que a la resta de l'Estat, s'havia vist obstaculitzat, ja des de principis del segle XIX, per les pors de les classes dirigents espanyoles. Perquè, segons ell, aquests sectors que dominaven el poder polític van prioritzar la defensa dels seus interessos particulars tot hipotecant la possibilitat de construir una societat espanyola molt més avançada. D'aquesta manera, el segle XIX, com també el XX, estaven farcits, com ell mateix va escriure, «d'aspiracions no realitzades i de problemes mal resoltos», de projectes de canvi econòmic i polític abandonats, a mig fer o fets fracassar per aquells que veien en perill la seva situació privilegiada.

Una segona línia de treball fou la seva reflexió sobre la historiografia, els usos de la història i els principis bàsics de l'ofici d'historiador. Aquesta preocupació s'encetà amb un llibre petit i molt atractiu, intítulat *La historia*, publicat el 1973, que immediatament esdevingué un manual de gran èxit editorial i una lectura obligatòria per als estudiants i per als professors d'història de llavors. En aquest llibre Fontana mostrava la seva preocupació per les maneres d'ensenyar i de divulgar la història i defensava, en aquells moments finals del franquisme, que la història havia d'ésser una arma de combat polític i d'intervenció democràtica, i alhora una eina didàctica amb capacitat de fer pensar a la gent. A partir d'aquesta obra, Josep Fontana va esdevenir un referent destacat com a orientador de l'ensenyament de la història i la seva influència entre el nou professorat d'ensenyament mitjà i també entre els joves universitaris va ser molt notable.

L'any 1982 publicà una obra de gran ambició, *Historia, análisis del pasado y proyecto social*, on oferia una àmplia visió del paper que havien tingut els historiadors en la difusió ideològica de les diferents visions del passat i dels usos polítics de la història. Aquesta atenció a les qüestions historiogràfiques apareixerà també en altres obres

de notable impacte, com ara *La història després de la fi de la història* (1992) —una rèplica de les tesis de Francis Fukuyama—, *L'ofici d'historiador* i *Sobre la història i els seus usos públics*, tots dos publicats l'any 2018. Amb el llibre *La història dels homes* (2011) va reivindicar la història com un saber que ha d'ocupar-se del conjunt de la humanitat i, sobretot, de les dones, dels oprimits i dels humils, abans que dels poderosos i de les elits.

També cal destacar la decisiva tasca de Josep Fontana a l'hora d'actualitzar i modernitzar la historiografia per mitjà de la divulgació a Catalunya i a Espanya de les obres dels més destacats renovadors de la disciplina a l'estranger, especialment de la gent de la «nova història social» i principalment de l'anomenat marxisme heterodox britànic, un corrent que qüestionava la historiografia més tradicional, bàsicament descriptiva i sense utilitat social perquè tendia a justificar les situacions existents. Fontana, que fou assessor d'editorials importants —Ariel, Crítica—, tingué un paper destacat a l'hora d'editar a Espanya les principals obres d'historiadors britànics com ara E.P. Thompsom, E. Hobsbawm, Ch. Hill, G. Rudé; de francesos com ara M. Bloch, A. Soboul, M. Vovelle i el mateix P. Vilar; d'italians com ara E. Sereni, C.M. Cipolla i C. Mori; de llatinoamericans com ara J.C. Mariátegui, M. Moreno Fragnals, J. Pérez de la Riva, C. Cardoso i R. Cepero Bonilla, i, més darrerament, de l'hindú R. Guha.

La seva tercera línia de recerca també tenia un abast universal, però estava centrada en l'estudi dels principals problemes de les societats contemporànies dels segles XIX i XX i, especialment, en la relació entre democràcia, capitalisme i igualtat social. Sens dubte, aquesta atenció s'inicià amb la seva participació en *Europa ante el espejo*, el 1994, una obra col·lectiva europea en la qual Fontana fou l'únic historiador espanyol convidat, fet que mostrava que a escala internacional ja era considerat com un dels més destacats. Les seves reflexions sobre el capitalisme es van desenvolupar en tres grans obres seves recents: *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945* (2011), *El siglo de la revolución* (2017) i un darrer i pòstum llibre, *Capitalisme i democràcia, 1756-1848. Com va començar aquest engany* (2019).

L'any 2011 va publicar un llibre que tingué un notable impacte i que aviat fou traduït a diverses llengües: *Por el bien del Imperio. Una historia del mundo desde 1945*. L'obra sortia a la llum al bell mig de

la greu crisi econòmica mundial i pretenia ser una explicació raonada de com havia estat possible arribar a un desordre econòmic tan acusat com aquell. Fontana explicava al llarg d'una documentadíssima anàlisi, que ocupava més de mil dues-cents pàgines i que era el resultat de quinze anys de treball, com era que set dècades després de la fi de la Segona Guerra Mundial, les diferències entre els molt rics i els altres eren més grans que mai. Les seves tesis no eren fruit de l'especulació, ni d'apriorismes ideològics, sinó d'un rigorós i honest treball basat en uns coneixements aclaparadors. Tots els lectors d'aquest llibre van quedar sorpresos davant les dues-cents pàgines de referències bibliogràfiques i de fonts, entre les quals destacaven una nombrosa documentació diplomàtica desclassificada recentment i una molt abundant informació extreta de la xarxa. L'obra era realment un pou d'erudició que sorprenia per la portentosa capacitat d'assimilació dels milers de referències que oferia. I, a més, Fontana emprava un estil impecable que feia força fàcil i amena la lectura d'aquell llibre, malgrat el seu volum considerable. Molts lectors hi van quedar ben aviat enganxats per la seva brillant narració i pel descobriment de tantes coses que els havien amagat o que havien estat descaradament manipulades.

Realment, cap contemporanista català, ni tampoc cap d'espanyol, havia confegit un estudi de tal magnitud i amb aquella ambició intel·lectual. Amb aquest llibre, Fontana es va mostrar com un historiador més documentat i ambiciós que el mateix Eric J. Hobsbawm, i amb tanta, o més, lucidesa i capacitat de suggeriment que Tony Judt. Aquest monumental llibre el va ratificar com un historiador de categoria mundial.

En els darrers anys de la seva vida, Josep Fontana va anar publicant més estudis i reflexions sobre aquesta qüestió a mesura que la mateixa evolució de l'economia i la política mundial li donava la raó. Una bona part d'aquestes noves reflexions van aparèixer publicades, com una obra també pòstuma, en el petit llibre titulat *La crisi com a triomf del capitalisme. Anàlisi del passat i perspectives marxistes*. Es tracta, de fet, de la seva darrera «lletra de batalla», una petita obra confegida amb la voluntat que hom prengui nota del complex i inquietant món en què vivim. En aquest llibre posava un èmfasi especial a desmuntar la visió, força difosa pels divulgadors de les idees

neoliberals, de la consubstancialitat existent entre la democràcia i el capitalisme. Després d'analitzar la natura històrica i canviant del capitalisme, i la seva gran capacitat d'adaptació a tota mena de règims polítics, desautoritzava amb arguments sòlids la tesi que el triomf del capitalisme més desenvolupat comportaria la creació d'una societat més justa, més igualitària i més democràtica i que, fins i tot, significaria la fi del creixement de la desigualtat. Enfront d'això, explicava com durant els darrers trenta anys s'havia palesat que el triomf del capitalisme més agressiu estava significat una major desigualtat social arreu del món.

Per a en Fontana, a la societat del segle XXI s'havia acabat el pacte social i a tot el planeta predominava l'increment de la desigualtat: uns pocs obtenien uns beneficis escandalosos mentre la majoria de la població no millorava les seves condicions de vida. I això havia estat possible, segons ell, a causa de les grans complicitats trobades entre aquells que haurien d'haver-ho impedit o, com a mínim, limitat: «vivim en un món en què la majoria dels estats són democràcies parlamentàries basades en constitucions que garanteixen els drets i les llibertats de tots els ciutadans, però on els governs elegits es cuiden sobretot d'afavorir els interessos econòmics de les grans empreses i dels més rics». D'aquí sorgia la seva denúncia de la submissió dels estats, és a dir, dels governs, dels parlaments i dels polítics, als interessos dels «mercats». Fontana explicava fil per randa detall, i a partir dels estudis d'economistes tan rellevants com els premis Nobel Paul Krugmann i Joseph Stiglitz, com les grans empreses nord-americanes havien influït en els legisladors i els alts funcionaris perquè prenguessin les mesures de desregularització dels fluxos financers adoptades des de l'època del president Clinton. I oferia mostres prou clares de com les elits econòmiques nord-americanes, que controlaven les grans corporacions, havien comprat altes quotes d'influència política a base de contribuir generosament a les campanyes electorals dels polítics, oferint-los les possibilitats de les portes giratòries i finançant els seus partits. I tot això dins de la més estricta legalitat! Les trenta companyies nord-americanes més grans no havien tingut cap recança a reconèixer que entre 2005 i 2011 havien gastat més diners a atendre demandes de congressistes i d'alts funcionaris federals que a pagar els seus impostos.

Josep Fontana deixà enllestit pocs dies abans de morir un darrer llibre, *Capitalisme i democràcia, 1756-1848. Com va començar aquest engany* (2019). El llibre és un repàs d'un segle d'història europea i americana centrat bàsicament a explicar com es va construir el sistema capitalista —explotació colonial, mercat mundial, primera revolució industrial, noves formes de propietat— i quines foren les limitacions i discriminacions dels nous sistemes liberals —elitisme polític, inestabilitat, revolucions i contrarevolucions—. L'objectiu de Fontana era analitzar com es van crear els mecanismes polítics i econòmics que van permetre la consolidació de les grans desigualtats socials. Segons ell, «l'engany» havia estat donar per bo un sistema que afavoreix l'enriquiment d'una minoria a costa de la gran majoria. Al llibre també explicava el fracàs dels projectes alternatius enfront del que al final s'imposarà. Eren projectes d'un creixement econòmic «generat des de baix», amb plantejaments igualitaris, solidaris i democràtics que foren derrotats per l'aliança dels poderosos, que volien consolidar el seu estatus i construir un sistema que assegurés l'ordre i el control social gràcies a una «il·lusió de llibertat democràtica». Es tracta d'una anàlisi crítica, i fins i tot pessimista, on Fontana mostra de nou la seva gran capacitat narrativa i l'habilitat per saber connectar els problemes històrics de fa dos segles amb la realitat del present.

I, finalment, la darrera línia de treball és la referent a la història de Catalunya i dins la qual destaca, sobretot, el llibre publicat l'any 2014 *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, una detallada i molt completa explicació del procés històric de construcció de la identitat dels catalans. En aquest llibre Fontana va explicar les claus bàsiques per entendre els fonaments de la Catalunya moderna i contemporània i com es va forjar la identitat catalana al llarg de la història. Considerava que calia interpretar els trets identitaris dels catalans com el resultat d'una combinació de factors, fruit d'una llarga existència compartida, i no pas com un producte natural, i encara menys com el resultat d'uns factors ètnics previs o essencialistes. Segons ell, havien estat les particulars maneres dels catalans d'organitzar-se i governar-se, els seus peculiars trets culturals —en el sentit més ampli—, la construcció d'una economia especialitzada i en creixent desenvolupament, i la configuració d'una societat dinàmica i oberta, els factors creadors d'una consciència col·lectiva específica catalana,

d'un sentiment que reaccionava enfront dels diversos intents de negació i repressió.

Si avui hom vol avaluar què ha aportat i què significa la seva obra dins de la historiografia catalana i l'espanyola, s'ha de convenir, d'entrada, que els seus llibres són d'aquells que perduren malgrat el temps passat des de la seva publicació. Les seves tesis, modificades i matisades constantment per ell mateix, són de les que han arrelat, de les que han estat acceptades fins i tot per molts historiadors que pensen de manera molt diferent. I al seu rigor científic, a les seves aportacions sòlides i difícilment qüestionables, cal sumar-hi el seu compromís polític amb el país, amb la societat on vivia; és a dir, la seva responsabilitat social com a historiador català. Ell mateix s'havia definit amb unes paraules prou aclaridores: «Pertanyo a aquella espècie, encara no extingida, dels que pensem que el futur serà de la raó. Però, dins d'aquesta espècie, soc de la variant que ha après que això no s'aconseguirà sense més..., sinó com a resultat del treball i de la lluita de tots plegats».

Fontana, com el seu mestre, Vicens, sempre va ésser conscient que la història no era un simple exercici d'erudició acadèmica, sinó que implicava un compromís de servei a la societat i al país. I que l'ofici d'historiador consistia bàsicament a fer entendre als altres els orígens, les causes i la natura de molts dels problemes que tenen avui les societats per tal de saber-los encarar.

L'any 2004 Jordi Nadal Oller, amb la seva contundència habitual, va escriure: «Josep Fontana és, sense discussió, l'historiador més destacat i més complet, i a molta distància de la resta, dels qui avui treballem a la península Ibèrica i l'Amèrica Llatina». Nadal atorgava tres atributs rellevants a l'obra de Fontana: «és extremament ambiciosa, excepcionalment reeixida i notablement compromesa». Avui podem verificar que aquests atributs atorgats a la tasca historiogràfica de Fontana no sols es van mantenir catorze anys més, sinó que es reforçaren amb aportacions d'una lucidesa poc comuna.

Per a en Josep Fontana, l'ofici d'historiador, que implicava l'ús d'una metodologia rigorosa en el camp científic, havia d'anar també vinculat al desig de «pensar històricament» amb la finalitat d'entendre el món en què es vivia. Ell mateix va escriure que una de les tasques més importants de l'historiador és incitar la gent, els ciutadans, a no

acceptar, sense cap crítica, moltes de les coses que s'expliquen com a certes. I, sobretot, que cal qüestionar les idees que pretenen perpetuar l'ús de la història com a instrument de conformisme social. Sostenia que només des d'una òptica crítica i lliure, des d'una visió depurada de tòpics i de dogmatismes, podria començar a elaborar-se una nova interpretació del passat capaç de donar respostes als molts interrogants del present.

Nota bibliogràfica

- ANDRADE BLANCO, Juan. «Josep Fontana, la historia sobre sí misma». *Sin Permiso* (Barcelona), 9 de setembre de 2018.
- BABIANO, José. «Josep Fontana y la historia marxista (1931-2018)». *Sin Permiso* (Barcelona), 2 de setembre de 2018.
- CASANOVA, Julián. «Josep Fontana, la huella de un historiador». *El País* (Madrid), 29 d'agost de 2018.
- CUESTA, Raimundo; HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, G. «Recordatorio intergeneracional de Josep Fontana». *Con-Ciencia Social* (Madrid), segona època, núm. 2, 2019, pàgs. 188-201.
- PIQUERAS, José Antonio. «Josep Fontana: historia develada y conciencia social». *Historia Social* (Alzira, Fundació de Historia Social), núm. 94, 2019, pàgs. 147-178.
- PONTÓN, Gonzalo. «La responsabilidad de los historiadores». *El País. Babelia*, 28 de setembre de 2018.
- PUJOL I CASADEMONT, Enric. «Josep Fontana i Lázaro (1931-2018)». *Afers* (Catarroja), núm. 90/91, 2018, pàgs. 289-292.
- RIQUER, Borja de. «Retrat de Josep Fontana». A: SOBREQÜÉS, Jaume (coord.). *Homenatge a Josep Fontana*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Històrics, 2018.
- ROBLEDÓ, Ricardo. «In memoriam: Josep Fontana y la historia económica». *Investigaciones de Historia Económica - Economic History Research* (Madrid), núm. 14, 2018.
- «El infatigable zapador. La historia agraria de Josep Fontana». *Historia Agraria* (Barcelona), núm. 76, desembre 2018.
- VILLARES, Ramón. *Josep Fontana. Historia y compromiso social*. Roma: Passato e Presente [en premsa].